

ДО ПИТАННЯ ПРО НАВЧАННЯ РІДНОЮ МОВОЮ В ПОЧАТКОВИХ ШКОЛАХ ЗАКАРПАТТЯ У 1939–1944 рр.

Період 1939–1944 рр., коли Закарпаття входило до складу Угорщини, є одним з малодосліджених періодів розвитку початкової школи. Передумовою змін, характерних для цього періоду, стало рішення Віденського арбітражу 2 листопада 1938 р. про приєднання до Угорщини міст Ужгорода, Мукачева, Берегова з їх районами, що на той час були найбільшими осередками культурного життя Підкарпатської Русі. Проголошена Карпатською Україною незалежність 15 березня 1939 року була придушена регентом Угорщини Міклошем Гортієм. Для початкової школи, як і загалом для освітньої справи Закарпаття, постала необхідність трансформування у відповідності до нових умов (територіальних, соціально-економічних, суспільно-політичних, ідеологічних, культурно-освітніх).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Перебування Закарпаття в складі Угорщини в період II Світової війни стало предметом досліджень багатьох науковців, зокрема: питання політичного характеру висвітлено в працях істориків М. Вегеша, О. Довганича, А. Олашина, Р. Офіцинського, Б. Співака, Ч. Фединець; особливості соціально-економічного розвитку розглядалися Е. Балагурі, І. Гранчаком, В. Ільком, І. Попом, В. Худаничем; питання національно-культурної політики та мови вивчали М. Вегеш, Р. Офіцинський, С. Черничко; «русинське» питання досліджували Ю. Думнич, П.-Р. Магочій; питання освіти та шкільництва знайшли відображення в історико-педагогічних дослідженнях педагогів-науковців В. Гомонная, Д. Данилюка, О. Довганича, А. Ігната, Ч. Фединець та ін. Варто зазначити, що питання розвитку освіти та шкільництва вищезгаданими дослідниками розглядалися в загальному вигляді, без акцентування на особливостях організації навчально-виховного процесу, змісту освіти, питаннях методичної роботи вчителів, підручникотворення тощо.

У загальноукраїнському контексті щодо вивчення шкільної справи в Україні в період II Світової війни особливої уваги заслуговує дослідження Б. Єржакової «Шкільна справа та шкільна політика в рейхкомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів». Проте, вже у вступі автор зазначає, що «дві віддалені області України – Галичину, яка під час Другої Світової війни належала до Карпатської України, і Буковину, яку передали Угорщині і Румунії, я залишила поза увагою» [3, с. 9]. Отож,

дане дослідження не торкалося освітньої справи Закарпаття в період 1939–1944 рр., оскільки на той час воно входило до складу Угорщини.

Також питання розвитку шкільництва періоду II Світової війни розглядається і в дисертаційному дослідженні Г. Стефанюк «Шкільництво в Західній Україні під час німецької окупації (1941–1945 рр.)», проте тут також не розкриваються питання педагогічного змісту. Зокрема, автор дисертаційного дослідження зазначає тільки, що «Закарпаття ще 15 березня 1939 року А. Гітлер доручив окупувати Угорщині. Замість обіцяної автономії, угорці визнали вузьку самоуправу «Підкарпатському Краєві», проводячи політику «угорщення» в культурному житті та адміністрації. Будапешт інспірував творення штучної «русинської» мови і культури, толеруючи діяльність русофілів, проте гостро переслідував кожну спробу української активності. Угорці не зуміли досягти ніяких симпатій серед українського населення під час їхнього панування в 1939–1944 рр.» [10, с. 43].

Мета статті полягає в тому, щоб з'ясувати проблеми організації навчання рідною мовою в початкових школах Закарпаття у період його перебування в складі Угорщини впродовж 1939–1944 рр.

Унаслідок приєднання карпатського краю до Угорщини була проведена територіально-адміністративна реформа, яка призвела до змін освітніх округів, які діяли на теренах Підкарпаття. Всі закарпатоукраїнські землі розглядуваного нами періоду, згідно Розпорядження № 7.880 від 31 жовтня 1940 р. «Про організацію управління народної освіти на повернутих до Угорської Святої Корони східних та трансільванських землях» [13, с. 588–589], увійшли до складу двох різних освітніх округів – Кошицького (Ужгородська та Березька жупи) та Сатмарського (Угочанська та Мараморощьська жупи)

Справи освітньої адміністрації та шкіл входили до компетенції регентського комісара Підкарпаття. У § 2 Розпорядження № 6.200 «Про теперішнє управління суспільною справою на повернутих землях Підкарпатської території» освітою та шкільництвом керував головний директор округу [13, с. 526–527]. Ним був призначений упродовж 1939–1944 рр. греко-католицький священик Юлій Марина [14, с. 371].

Дослідники історії педагогіки Закарпаття по-різному оцінюють стан шкільної справи на

Закарпаття означеного періоду. Наприклад, «1939–1944 роки, – зазначає В. В. Гомоннай, – виявились трагічною сторінкою в історії освіти Закарпаття» [2, с. 31]. Водночас, на противагу цій заяві, можемо процитувати іншого дослідника освіти та шкільництва Закарпаття П.-Р. Магочія: «На Подкарпатській Русі, яку угорці називали Підкарпаттям, карпаторусини мали право на культурне життя. Ошколовання (тут: шкільництво – Ф. О.) здійснювалося утрово-руською мовою, дозволялося видання творів русинської літератури та діяльність культурних товариств, але тільки тих, які симпатизували угорській політиці. Навпаки, не можна було висловлювати проукраїнські симпатії» [6, с. 88]. Безумовно, проукраїнська орієнтація, яка набула великого поширення за часів президентства А. Волошина, зараз була придушена, а її прихильники в переважній більшості втекли до Галичини. Дослідники історії освіти та шкільництва Закарпаття радянського періоду не завжди могли, в силу політичних обставин, висловлювати об'єктивну оцінку подіям, які відбувалися на Підкарпатті у 1939–1944 рр.

Таким чином, змінився не тільки територіальний устрій, але й приналежність до іншої держави, яка реалізовувала власну освітню політику, що спрямовувалась на підтримку державницьких ідей. Загалом, це знайшло відображення в цілях виховання та навчання, але суттєво не вплинуло на загальний стан розвитку освіти та шкільництва для населення Закарпаття.

Діяльність початкових шкіл після повернення закарпатських земель до Угорщини на початку 40-их рр. ХХ століття регламентувалась нормативними документами Міністерства релігії та народної освіти Угорщини.

Зокрема, Розпорядження № 24.024 «Про тимчасові правила організації шкільної справи на приєднаних територіях» від 5 жовтня 1940 року визначає типи шкіл, їх кількість, місцезнаходження, а також порядок використання шкільних будівель на початку 1940–41 навчального року [13, с. 584]. Так, згідно цього документу (§ 1), ті школи, які на початку 1939/40 навчального року належали до державних, залишаються в державній власності, а школи релігійні або ж іншої форми власності в новому навчальному році продовжують свою діяльність як об'єктні або ж громадські школи. Якщо ж в одному населеному пункті у 1939/40 навчальному році одночасно діяли державні та об'єктні школи, то в новому навчальному році навчальний процес у державних школах дозволялося розпочинати тільки тоді, коли об'єктна школа не задовольнятиме потреби населення.

Однією з тенденцій, яка мала негативний вплив на загальний стан розвитку освіти та

шкільництва Закарпаття, була тенденція скорочення загальної кількості шкіл й, відповідно, кількості дітей, які відвідували школи. Так, у дослідженні особливостей розвитку культури Закарпаття в роки «окупації» О. Довганич зазначає, що «з перших днів окупації в галузі освіти йшов процес скорочення народних і горожанських шкіл, гімназій і семінарій. В той же час відкривалися школи з угорською мовою навчання навіть у селах, де не проживало угорське населення або було лише декілька сімей. Народні школи часто перетворювалися у двомовні з паралельними угорськими класами. Таким чином багато шкіл було змадяризовано» [8, с. 549]. Далі автор наводить статистичний аналіз кількості шкіл та школоповинних учнів у перші роки «окупації», зокрема зазначає, що «в умовах окупації чеські, єврейські та німецькі школи були ліквідовані і на 1941 р. угорська статистика дала такі дані: в народних школах навчалось 112.420 або на 34.261 учня менше, ніж в 1938 р. ... Навчання вело 2.027 народних вчителів і 75 вихователів. До 14 років навчання в народних школах було обов'язковим і безкоштовним» [8, с. 549].

Сучасні дослідники історії Закарпаття доводять також, що за часи угорського панування закрили школи з румунською мовою навчання. У 1940–1941 н.р. школи з рідною мовою викладання мали вже лише русини, словаки та німці, також мовою національної меншини викладали у єврейських конфесійних школах. Зростанню кількості угорськомовних шкіл сприяло розпорядження Міністерства освіти і релігії Угорщини, згідно якого в населених пунктах, де проживало хоча б десять угорських дітей, потрібно було відкривати школу з угорською мовою навчання. Але, масове відкриття угорськомовних шкіл або класів, не означало повну «мадяризацію» русинського населення Підкарпаття, адже, в школу або клас з угорською мовою навчання приймали тільки тих русинських дітей, батьки яких виявили бажання навчати дітей в цих школах, і, які володіли угорською мовою [4, с. 667].

Також на підставі аналізу звіту міністерського радника з питань освіти та шкільництва Юлія Марини за 1939–1942 рр., можемо констатувати, що угорським урядом не тільки закривалися школи, а навпаки «на многих мьстах повстали новь школы – головно руського викладового языка – вь таких селах, гдь в часи оккупації [тут: окупація – угорська влада називала Чехословацький уряд окупантами, які впродовж двадцяти років здійснювали правління на територіях колишньої Австро-Угорщини – Ф. О.] взагалі не было научаня» [7, с. 6], або ж «известно, – зазначається у звіті, – что оккуповавшь власти новь школы будовали лише

тамъ, где можъ было здѣйснювати научаня на чешкомъ языкѣ. Угорское правительство до сего короткого часу съ недостатки зато не могло доповнити, бо силу народа зв'язали военнь выдатки злучень зъ ростом державы и теперъшною войною. На доповнення хибуючихъ учебныхъ комнатъ угорска держава на Подкарпатю орендує около 800 помъщенъ и за се платить рочно 210.000 пенге» [7, с. 7].

Важливою проблемою в сфері організації рідномовної початкової освіти в Закарпатті початку II Світової війни стало кадрове забезпечення. Зрозуміло, що зміна влади спонукала до зміни керівних кадрів, які б, найперше, підтримували політику влади. Тому не завжди питання фаховості було визначальним при заміщенні посад. Так, наприклад, було і з призначенням на посаду керівника освітою та шкільництвом Підкарпаття: «Марина Дюла став на чолі шкільних справ, тоді як він навіть і уявлення немає про керівництво школами, і якраз під його керівництвом між учителями та в шкільних справах виникли великі ускладнення» [11, с. 277].

В одному з часописів, який виходив за кошти української еміграції в Празі, також вказувалось на проблеми, які пов'язувались з кадровим забезпеченням шкіл: «більше, ніж 60 % предметів вчать учителі виключно по малярськи (історія, географія, фізика, природа, числення)...» [4, с. 209].

Проблема вчительських кадрів була спричинена інтенсивною чисткою, яка здійснювалася згідно Розпорядження шкільного відділу «Цивільного правління» Підкарпаття від 24 березня 1939 року, згідно якого «зі шкіл були звільнені всі українські емігранти, що прийшли сюди починаючи з 28 жовтня 1918 року. Працювати в школах мали право лише представники російської еміграції, що боролися з більшовизмом» [4, с. 210].

Варто зауважити, що подібне очищення рядів педагогів від «неблагонадійних» осіб, мало місце і в Чехословацький період, а потім, як покаже історія, і в наступні періоди, що ще раз доводить, що освітня політика, в першу чергу, залежить від політики та ідеології держави, навіть, якщо вона і є найдемократичнішою, все рівно - буде спрямована на утвердження та реалізацію державницьких інтересів.

Означена проблема була відома крайовому уряду, регентський комісар Підкарпаття Міклош Козьма у своїх зверненнях до русинських та угорських вчителів намагається спрямувати їх на співпрацю: «О значені работы учителей Карпатского края не нужно много говорить. Они готовят будущее. Задача ихъ – не урядъ, а званіе. Духовна и моральна подготовка

молодежи для жизни – ответственна и забирающа целого человека работа. Интересы народного малярского мышления вполне совпадаютъ съ интересами угро-русского народа. На сем основаніи учительство должно якъ можно больше наполняти души вверенныхъ ему дітей и молодежи образованіемъ и культурою для будущей жизни. Работающее въ томъ смыслѣ учительство всегда можетъ рассчитывать на мою поддержку» [5, с. 2].

Вчитель, як державний чиновник, зобов'язаний бути висококваліфікованим фахівцем, патріотом своєї держави, громадянином з чітко сформованими моральними принципами та поведінкою: «Поведеня вихователєвъ най буде примірное, приватное житя профессора и учителя най буде такое, чтобы ученики изъ него могли учиться, ставалися благородными... Найбудуть вихователями въ школі и вихователями народу поза школою. Най не забудуть, что цілі и напрямы вихованя определяются интересами народа и отчины и никимъ иншимъ!» [12, с. 2]. Важливою умовою педагогічної діяльності вчителів початкових шкіл стало вивчення ними угорської мови. З цією метою організовувалися літні курси, проводилися екскурсії до Будапешта. Всього 400 русинських учителів відвідали Угорщину з метою вдосконалення мовної практики, вивчення історії та культури угорців. Натомість 43 вчителі з Угорщини взяли участь у курсах русинської мови в Ужгороді, які організувала греко-католицька учительська семінарія [1, с. 10]. Участь у роботі мовних курсів «утвердила межі малярськими и руськими учителями чувство едности і въ великій мъръприспѣлакъ взаимной почести обохъ народовъ и учительства» [7, с. 8].

Також здійснювався так званий обмін вчителями в межах держави, а саме вчителі-угорці направлялися на роботу в неугорські школи, а вчителів-русинів направляли вглиб Угорщини. Така політика в кінцевому підсумку була спрямована на здобуття і підтримку угорського духу, хоча й не мала підтримки серед педагогів «ті переміщення вчителів, що недавно мали місце, викликали серед підкарпатських вчителів паніку, в багатьох випадках розірвано сім'ї, тоді як можна було це питання інакше вирішити» [11, с. 276].

У досліджуваний період особливо гострою стала проблема забезпечення початкових шкіл необхідними рідномовними підручниками та іншими засобами навчання. Так, один із сучасників зазначає, що «ще й на сьогодні немає для початкових шкіл і середніх шкіл єдиних угро-русських підручників» [11, с. 276], або ж «якщо для гімназій та семінарій підручників зовсім не було, – зазначає О. Довганич, – то для

народних шкіл вони почали поступати уже в 1939 р.» [8, с. 550].

На проблему забезпечення шкіл підручниками вказано і в звіті за 1939–1942 рр. Ю. Марини (тут: головний директор шкільного округу Підкарпаття – Ф. О.), який зазначав, що Регентський комісаріат Підкарпаття вважає необхідність забезпечення всіх типів шкіл підручниками одним із найважливіших завдань та напрямів роботи. Проте, «через язикову трудності, – котрѣ якъ проклятое преданіе минувшихъ двадцять роковъ перейшло на нас, – лише вѣ семѣ школьномѣ роцѣ [тут: 1941–1942 навчальний рік. – Ф. О.] дойде до видання многихъ руськихъ учебниковъ для народныхъ и горожанськихъ школь та гимназій» [7, с. 7].

Визволення Закарпаття від німецько-фашистських окупантів у жовтні 1944 року відіграло велику роль. Проте, воно мало й другу сторону. Адже, строкатий національний склад закарпатоукраїнських земель (русини, угорці, словаки, німці, румуни та ін.) став для сталінського режиму та НКВД об'єктом переслідування та етнічних чисток, що позначилася масовими репресіями представників різних націй та віросповідань. Так, «за період од 18 листопада до 16 грудня 1944 року військами НКВД затримано і направлено на збірні пункти військово-полонених 22.951 чоловік, з них 14.202 – солдати, сержанти та офіцери, що проживали в тилкових населених пунктах, і 8.564 чоловік угорської та німецької національностей віком від 18 до 50 років» [9, с. 150]. Як бачимо, багато дослідників історії радянського періоду, звинувачували уряди Австро-Угорщини, Чехословаччини, Угорщини у нетолерантному ставленні до національностей, які проживали на закарпатоукраїнських землях, при цьому забуваючи згадати про дії радянської влади по відношенню до представників

Отже, задля об'єктивності історико-педагогічного дослідження наголошуємо на тому факті, що з кожним приходом нової влади в рамках нових державних утворень завжди попередня влада дбала про освітні інтереси своєї держави. Зокрема, у час приєднання закарпатоукраїнських земель до Чехословаччини у 1919 році, спостерігались аналогічні висловлювання шкільних інспекторів щодо незадовільного стану шкільництва за Австро-Угорщини, потім за невеликий період Карпатської України (жовтень 1938 р. – березень 1939 р.) критиці був підданий Чехословацький період за недостатню увагу до освіти корінного населення краю, згодом, після включення Закарпаття до Угорщини у 1939 р. – ті ж проблеми, а в 1944 р. – після приєднання Закарпаття до Радянської України засудженню піддалася вся попередня система шкільної освіти.

Як бачимо, на кожному історичному етапі питання освітньої політики в контексті розвитку мережі державних та національних шкіл мало циклічний характер, що безпосередньо відображалось на кількості шкіл з державною викладавкою мовою, організацією управління освітою, кадрового забезпечення тощо. Отже, політичне відновлення законів угорського уряду, початок II Світової війни, поглиблення економічної та демографічної криз стали загальним фоном розвитку й діяльності початкових шкіл, уплинули на вирішення мовних, кадрових питань, матеріально-технічне забезпечення навчального процесу в початкових школах Закарпаття. Перспективними напрямками наступних історико-педагогічних досліджень освітнього процесу в Закарпатті в часи II Світової війни є вивчення змісту початкової освіти, його залежність від державної освітньої політики.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Галась А. Курсь руського языка для учителей мадярського материнського языка вѣ Унгварѣ/Ант.Галась//Народна школа. – 1942. – Ч. 1. – С. 10-11.
2. Гомоннай В. В. Антологія педагогічної думки Закарпаття (XIX–XX ст.)/Василь Васильович Гомоннай. – Ужгород: Видавництво «Закарпаття», 1992. – 299 с.
3. Єржбакова Б. Шкільна справа та шкільна політика в рейхкомісаріаті «Україна» 1941–1944 рр. у світлі німецьких документів / Бланка Єржбакова. – К. : Наукова думка, 2008. – 272 с.
4. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура/україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко, М. Токар, С. Черничко; Відповід. за вип. М. Токар]. – Ужгород : Поліграфцентр «Ліра», 2010. – 720 с.
5. Козьма Н. Къ учителямѣ Карпатского края! / Николай Козьма // Народна школа. – 1940–1941. – № 1-2. – С. 2.
6. Магочій П.-Р. Народ нізвідки: Ілюстрована історія карпаторусинів / Павло-Роберт Магочій / Пер. русинською мовою В. Падяк. – Ужгород: Вид-во В. Падяка, 2007. – 120 с. – Русин. мовою.
7. Марина Ю. Робота трехъ літ / Юлій Марина // Народна школа. – 1942. – Ч. 1. – С. 5–8.
8. Нариси історії Закарпаття. Т. II (1918–1945) / Редакційна колегія: І. Гранчак, Е. Балагурі, І. Грицак, В. Ілько, І. Поп: історія. – Ужгород, видавництво «Закарпаття», 1995. – 663 с.
9. Олашин А. В. Історія Закарпаття/ Андрій Васильович Олашин. – Мукачево, 1992. – 212 с.
10. Стефанюк Г. В. Шкільництво в Західній

- Україні під час німецької окупації (1941–1945 рр.). Дисерт. ... канд. іст. н. за спец. 07.00.01 – історія України. Прикарпатський національний ун-т імені Василя Стефаника / Галина Василівна Стефанюк. – Івано-Франківськ, 2004. – 215 с.
11. Тернистий шлях до України: Збірник архівних документів і матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упорядкування, передмова та покажчик О. Д. Довганіча та О. М. Корсуна. – Ужгород: ВАТ «Видавництво «Закарпаття». 2007. – 752 с.
 12. Томчани П. В. До моїх вихователів народу / Павелъ Вильгельмъ Томчани // Народна школа. – 1942. – Ч. 1. – С. 1–3.
 13. Fedinec Csilla. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Politika, államigazgatás / Kisebbségek (határon túli magyarság, magyar történelem, forrás) / Csilla Fedinec. – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2001. – 647 o. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://mek.oszk.hu/02400/02418/02418.pdf>
 14. Fedinec Csilla. Kárpátalja közigazgatása es tanügyigazgatása 1938–1944 között / Csilla Fedinec // Magyarpedagógia. – 1996. – № 4. – С. 367–375.
- Uzhhorod : Polihraftsentr «Lira», 2010. – 720 s.
5. Koz'ma N. Къ uchytelyamъ Karpat skoho kraya! / Nykolay Koz'ma // Narodna shkola. – 1940–1941. – № 1–2. – С. 2
 6. Mahochiy P.-R. Narod nizvidky: Ilyustrovana istoriya karpatorusyniv / Pavlo-Robert Mahochiy / Per. rusyns'kouy movoyu V. Padyak. – Uzhhorod: Vyd-vo V. Padyaka, 2007. – 120 s. – Rusyn. movoyu.
 7. Maryna Yu. Robota trekhъ lit / Yuliy Maryna // Narodna shkola. – 1942. – Ch. 1. – S. 5–8.
 8. Narysy istoriyi Zakarpattya. T. II (1918–1945) / Redaktsiyina kolehiya: I. Hbranchak, E. Balahuri, I. Hrytsak, V. Il'ko, I. Pop: istoriya. – Uzhhorod, vydavnytstvo «Zakarpattya», 1995. – 663 s.
 9. Olashyn A. V. Istoriya Zakarpattya/ Andriy Vasylovych Olashyn. – Mukachevo, 1992. – 212 s.
 10. Stefanyuk H. V. Shkil'nytstvo v Zakhidniy Ukrayini pid chas nimets'koyi okupatsiyi (1941–1945 rr.). Dysert. ... kand. ist. n. za spets. 07.00.01 – istoriya Ukrayiny. Prykarpat s'kyu natsional'nyy un-t imeni Vasylya Stefanyka / Halyna Vasylivna Stefanyuk. – Ivano-Frankivs'k, 2004. – 215 s.
 11. Ternystyy shlyakh do Ukrayiny: Zbirnyk arkhivnykh dokumentiv i materialiv «Zakarpattya v yevropeys'kiy politytsi 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 rr.» / Uporyadkuvannya, peredмова ta pokazhchik O. D. Dovhanycha ta O. M. Korsuna. – Uzhhorod: VAT «Vydavnytstvo «Zakarpattya». 2007. – 752 s.
 12. Tomchani P. V. Do moykhъ vykhovatelevъ narodu / Pavelъ Vyl'hel'mъ Tomchani // Narodna shkola. – 1942. – Ch. 1. – S. 1–3.
 13. Fedinec Csilla. Iratok a kárpátaljai magyarság történetéhez 1918–1944. Politika, államigazgatás / Kisebbségek (határon túli magyarság, magyar történelem, forrás) / Csilla Fedinec. – Dunaszerdahely: Fórum Intézet – Lilium Aurum, 2001. – 647 o. [Elektronnyy resurs] // Rezhym dostupu: <http://mek.oszk.hu/02400/02418/02418.pdf>
 14. Fedinec Csilla. Kárpátalja közigazgatása es tanügyigazgatása 1938–1944 között / Csilla Fedinec // Magyarpedagógia. – 1996. – № 4. – S. 367–375.

**REFERENCES TRANSLATED AND
TRANSLITERATED**

1. Halasъ A. Kursъ rus'koho yazyka dlya uchytel'evъ madyars'koho materyns'koho yazyka vъ Unhvarъ / Ant.Halasъ//Narodna shkola. – 1942. – Ch. 1. – S. 10–11.
2. Homonnay V. V. Antolohiya pedahohichnoyi dumky Zakarpattya (KhIKh-KhKh st.)/Vasyl' Vasylovych Homonnay. – Uzhhorod: Vydavnytstvo «Zakarpattya», 1992. – 299 s.
3. Yerzhabkova B. Shkil'na sprava ta shkil'na polityka v reykhhkomisariati «Ukrayina» 1941–1944 rr. u svitli nimets'kykh dokumentiv / Blanka Yerzhabkova. – K. : Naukova dumka, 2008. – 272 s.
4. Zakarpattya 1919–2009 rokiv: istoriya, polityka, kul'tura/ukrayinomovnyy variant ukrayins'ko-uhors'koho vydannya / Pid red. M. Vehesha, Ch. Fedynets'; [Redkoleh.: Yu. Ostapets', R. Ofitsyns'kyu, L. Sorko, M. Tokar, S. Chernychko; Vidpovid. za vyp. M. Tokar]. –